

NEMZETISÉGI NÉPSZÁMLÁLÁSOK MAGYARORSZÁGON

PAPP Z. ATTILA*

A modern népszámlálások és a nemzetiségi, anyanyelvi összeírások kialakulása Magyarországon**

The Development of Modern Censuses in Hungary and their
Methodological Aspects on Gathering of Ethnic and Linguistic
Data

ABSTRACT: The article briefly reviews the history of modern censuses in Hungary, focusing primarily on methodological issues related to the collection of ethnic data. I hope that this will provide a more nuanced view of the ethno-demographic processes in Central Europe (and in the Carpathian Basin) and their impact on the present. At the same time, it is important to know that these topics are becoming increasingly relevant because nowadays register-based censuses tend to be more widespread not only in Europe but also in other parts of the world, which, among other things, make it almost impossible to collect sensitive data such as nationality or ethnic and religious affiliation.

KEYWORDS: modern censuses, methodological aspects of ethnic data, data on mother-tongue

* A szerző szociológus, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének igazgatója, kutatóprofesszor. E-mail: pappz.attila@tk.hu; ORCID: 0000-0001-6796-8882

** A tanulmány közzétételét a szerkesztőség azért is fontosnak tartotta, mert ez szembesíthet azzal, hogy mi veszhet el abban az esetben, ha a magyarországi népszámlálásokból kimarad a nemzetiségi adatok számontartása. Jelen tanulmány az eredetileg Этнодемографическая картина в Карпатском бассейне на рубеже XIX–XX вв. (In: Kochegarov, K.; Novoselceva, L.; Forgo, A.; Havanova, O. (szerk.) *Vzaimodejstvija i konflikty na konfessionalno i jetniceski smeshannyh territorijah Centralnoj i Vostochnoj Evropy, 1517–1918*, Moszkva, Szentpétervár: Nestor-Istoriya, 2016, 259–275.) címmel orosz nyelven megjelent írás aktualizált magyar nyelvű változata.

Tanulmányomban röviden áttekintem a magyarországi modern népszámlálások kialakulásának történetét, és ezen belül elsősorban az etnikai adatgyűjtés módszertani vetületeire fogok koncentrálni. Reményeim szerint ezáltal sikerül árnyaltabban látni a Kárpát-medencei etnodemográfiai folyamatokat és jelenbe való kihatásukat is. Ugyanakkor a téma azért is kezd aktuálissá válni, mert nem csak Európában, hanem a világ más részein is egyre inkább elterjednek a regiszteralapú népszámlálások, amelyek többek között olyan érzékeny adatok összeírását is ellehetetlenítik, mint a nemzetiség vagy a vallásfelekezeti hovatartozás. Mint látni fogjuk, e témakörök pedig térségünkben a modern censzusok kialakulásakor is jelentősnek számítottak.

A modern népszámlálások célja

A modern értelemben vett népszámlálás a nemzetállami fejlődés fontos lépésének tekinthető, a nemzetállamok kialakulásának és megszilárdulásának eszköze is. Ez nem jelenti azt, hogy a népesség valamilyen összeírása ne lett volna bármelyik történeti korban a politikai és gazdasági hatalom gyakorlásának egyik eszköze. Nem véletlen, hogy a különféle összeírások alapján alkotott, a népesség valamilyen jellemzőit tartalmazó számsorok, a „*statisztikák*” az állam vagy a közigazgatás működtetésének eszközei voltak, mint ahogy a kifejezés etimológiája is utal erre (*stat*=állam). Népszámlálásokat már a Babilóniában, Palesztinában, az Ókori Egyiptomban, Kínában, Indiában, a görög városállamokban és a Római Birodalomban is végeztek, igaz, ezek eredményei csak elvétve maradtak fenn. Kínában például a Kr.e. 3. évezredben már végeztek összeírást, a Bibliában is olvashatunk megszámlálásokról (például Kr.e. 1491-ből az Egyiptomból való kivonulás idején, Dávid Király idejéből Kr.e. 1017-ben),¹ és ismert az is, hogy a Római Birodalomban 800 éven keresztül ötvenként végeztek censzusokat.² A Római Birodalom bukása után az olasz városállamokban a középkorban voltak kísérletek összeírásokra.

A szakirodalom nem egységes a modern népszámlálások kezdetét illetően, elsősorban azért, mert a modernnek nevezett censzusok főbb jellemzőit nem találjuk meg azokban az összeírásokban, amelyek már valóban más céllal készültek, mint a korai korszakokból származó kísérletek. A modern népszámlálások ugyanis teljes körűek, céljuk nem az, hogy az egyes személyeket kontrollálják, és többé-kevésbé rendszeresen végzik. A korábbi korszakok különféle összeírásai során a megkérdezettek köréből rendszerint kimaradtak a nők és a gyerekek, céljuk az egyének (vagyon helyzetének) ellenőrzése, az adózás és a harci képesség felmérése volt.

¹ Ld. Mózes IV. Könyve 1. (A fegyver alá való férfiak száma) és 26. (A nép új megszámlálása az ország felosztása végett).

² Bryan, Thomas: *Basic Sources of Statistics*. In: Siegel, J. S. – Swanson, D. A. (eds.) *The Methods and Materials of Demography*. Second Edition. Elsevier Academic Press, 2004. 15. Poston, D. – Bouvier, L.: *Population and Society*. Cambridge University Press, 2010. 35.

Modern, statisztikai célú, rendszeres összeírást legelőször Quebecben és Új Skóciában (Kanadában) szerveztek, ahol 1665 és 1754 között 16 alkalommal végeztek összeírást. Röviden azt állíthatjuk, hogy a modern népszámlálások három nagyobb feltételre épülnek: 1. egyre inkább elterjed egy egész országot lefedő tudományos és kormányzati célokat lefedő összeírás igénye; 2. a lekérdezések módszertana egyre kifinomultabbá válik, és a megkérdezettek jogi biztosítékokat is kapnak a válaszadás, a szolgáltatott információk bizalmas kezelésére; 3. az információk szerzése egyre mélyebbé és rendszeresebbé válik.³

A magyarországi modern népszámlálások kialakulása és etnikai vonatkozásai

Magyarország első modernnek tekinthető népszámlálását 1784–1787 között tartották. Az ez előtti időszakokban is voltak összeírások, ezek között említhetjük a 15. századtól kezdődött ún. dicalis összeírásokat, amelyek célja az adófizető háztartások számának megállapítása volt, illetve az ún. urbáriumokat is, amelyek az urbéreszek ellenőrzésére, a földesúr és a jobbágy kölcsönös kötelezettségeinek és jogainak szabályozására szolgáltak.⁴ Az 1715. évi országos összeírás, majd pedig ennek tökéletesített 1720. és 1728. évi változatainak célja az állandó katonaság fenntartási költségeinek az adózókra való hárítása volt. A 17. század végétől ugyanakkor megyei összeírásokat is végeztek annak érdekében, hogy az adóterhet a vagyoni állapot függvényében oszthassák szét. Mindezzel párhuzamosan az egyházak is végeztek különféle összeírásokat.⁵

Mária Terézia 1769-ben összeíratta a népességet annak érdekében, hogy az éhínségek ne ismétlődhessenek meg, majd 1770-ben elrendelték az ún. Conscriptio Animarumot (lélekösszeírást), az egyházi szervek adatgyűjtését. Mivel egyre nagyobb igény mutatkozott a társadalom mélyebb megismerésére, elrendelték az 1777. évi pátensben (rendeletben) népszámlálás lebonyolítását. Szakértők emögött több okok feltételeznek: egyrészt az abszolutista hatalom megszilárdulásával a más adatforrások (anyakönyvekből) származtatott adatok már nem voltak kellőképpen elégségesek és megbízhatóak, illetve a hatalom sem tudta ellenőrizni ezeket, másrészt pedig speciálisabb okként az is közrejátszott, hogy a török hatalom kiűzése

³ Encyclopedia Britannica, ld. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/102022/census/1222/Modern-census-procedure> (Letöltés ideje: 2015. január 15.)

⁴ Ld. Pallas Nagy Lexikon: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/103/pc010367.html#7>

⁵ Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Budapest: KSH, 1960. 6.

után az elnéptelenedett területekre megindult egy olyan népmozgás, amelyet a központi hatalom nem látott át.⁶

Az első modern népszámlálást Magyarországon azonban Mária Terézia már nem érte meg, és azt 1780-ban bekövetkezett halála után utódja (fia), II. József császár néhány évre rá rendelte el, annak érdekében, hogy az egész ország állapotáról, azaz „egy osztályát sem kivéve” képet kapjon. Magyarországon gyakorlatilag ez volt az első összeírás, amely a nemességre és a papságra is kiterjedt.⁷

„Egyébiránt közönséges és mindenki előtt ismeretes dolog, hogy az *állam gazdagságát és méltóságát a nagyobb népességszám* és az ezzel összefüggő közkereskedelem intézménye teszi, továbbá hogy a közigazgatásnak minden törekvését oda kell irányoznia, hogy a lakosok száma s ezzel együtt az állam ereje, s magának a népnek a boldogsága is, napról-napra növekedjék, (...)

mindenekelőtt *azt kell tudni minél bizonyosabban, mennyi a száma az egész népnek* annak *egy osztályát sem véve ki*, s miként növekszik vagy fogy ez a szám az ország egyik vagy másik részében”.

Az utalás vélhetően arra vonatkozik, hogy a korábbi összeírásokat rendszerint a nemesség akadályozta meg, és nem véletlen az sem, hogy ez a népszámlálás részleteiben gyakorlatilag az 1777. évi patent előírásait követte: az összeírásokat például a megye vagy a szabad királyi város által kirendelt biztosok, illetve a katonai összeírók végezték. A katonai összeírára azért is szükség volt, mert a nemesség korábban fegyveres ellenállást is mutatott a cenzussal szemben.⁸

Az adatokat megyei szinten összesítették, és ezek alapján kaphatunk képet az összlakosság számáról is. Igaz, egy-két megye községsoros adatai hiányoztak,⁹ ezeket később különféle becslésekkel pótolták, az alábbi adatsorok például a már korábban hivatkozott Danyi és Dávid 1960-ból származó elemzése alapján születettek. Ugyanakkor az egykoron közölt lakosságszámhoz hozzá kell tennünk az egykori határőrvidékek katonai igazgatás alatt álló területén lévő népességet, ami Magyarország és Horvátország területén 600 ezer, Erdély területén pedig 120 ezerre becsülhető. Mindezt figyelembe véve az akkori Magyarország lakosságát mintegy 8 és fél millióra tehetjük, amely ugyan jóval nagyobbnak tűnt a korábbi

⁶ Bánszki Hajnalka: Néposzeírások, népszámlálások és statisztikák. <http://www.olvass-sokat.hu/leveltar/?q=content/n%C3%A9p%C3%B6ssze%C3%ADr%C3%A1sok-n%C3%A9psz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%A1sok-%C3%A9s-statisztik%C3%A1k> (Letöltés ideje: 2015. január 15.)

⁷ Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Budapest: KSH, 1993. 7.

⁸ Danyi – Dávid, 1960. 7.

⁹ Példál Abaúj, Bács-Bodrog, Fejér megyék esetében.

összeírásokból levezethető számokhoz képest, ám a szakirodalomban mégis elfogadták ezt a számot. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

Az 1784–1787. évi népszámlálás országos eredményei

Megnevezés	Magyarország és Horvátország			Erdély 1786	Együtt	
	1784	1786	1787		1786	1787
Házak	1 053 353	1 061 522	1 072 482	255 124	1 316 646	1 327 606
Családok	1 314 362	1 318 575	1 332 038	289 123	1 607 698	1 621 161
Jogi népesség	7 008 574	7 044 462	7 116 789	1 443 371	8 487 833	8 560 160
Tényleges népesség	7 021 031	7 050 820	7 114 846	1 440 986	8 491 806	8 555 832

Forrás: Danyi – Dezső, 1960. 28.

Ugyanakkor érdekes az adatokat úgy is megvizsgálni, hogy a jelenlegi Magyarország területére vetítjük, hogy az I. világháború után más országokhoz került területek lakosság számát is láthassuk. Így tekintve az adatokra, megállapíthatjuk, hogy a mai Magyarországon a 18. század végén mintegy 2,6 millió személy élt. Az adatokat nemzetiségi és/vagy anyanyelvi bontásban ekkor még nem ismerjük, de a jelenből visszatekintve könnyen beláthatjuk, hogy az ország lakossága ekkor még a növekedés jeleit mutatta.¹⁰

II. József császár 1790. február 20-án elhunyt, és utána hosszas időre – minden ígéret ellenére – nem tartottak népszámlálást Magyarországon. Az Osztrák Birodalom különböző tartományaiban azonban eltérő módon és céllal készítették összeírásokat. Így például az osztrák és cseh tartományokban katonai céllal, a Velencei Királyságban, Tirolban, Dalmáciában és egyéb helyeken is politikai jellegű összeírásokat bonyolítottak le. Ugyanakkor Magyarországon és Erdélyben a nemességet leszámítva 1848-ig évente közzétették a lakosság nem, kor, státusz szerinti statisztikáit, valamint a születési, halandósági és vándorlási adatokat. Módszertanilag fontos megjegyezni, hogy ezen összeírások alapegysége a család volt, és a családhoz tartozó személyek lajstroma kitért a nemi, életkori, foglalkozási és vallási adatokra.¹¹ Témánk szempontjából fontos megemlíteni a Birodalom negyedik összeírástípusát is, amely a Katonai Határőrvidékekre terjedt ki, és öt évente bonyolították le.¹²

Az 1848/49-es szabadságharc leverése után, illetve azért is, mert az elmaradt népszámlálások miatt nem rendelkeztek megbízható információkkal, még inkább szükségessé vált egy új census szervezése. Ezt 1850 áprilisában el is rendelték,¹³

¹⁰ Ld. még Tóth Pál Péter: *Népességfogyás és vándorlás*. Budapest: Lucidus 2014. 19.

¹¹ Danyi, 1993. 7.

¹² Danyi, 1993. 8.

¹³ „Napról napra inkább kitünik annak sirgető szüke, Magyarország lakóinak számának ’s az álladalomra nézve legfontosabb személyes viszonyainak följegyzését eszközölni, hogy az

és a lebonyolításban a katonaság közreműködésére számítottak. A népszámlálás során a nemzetiséget is tudakolták, mai kifejezéssel élve, az önbevallás módszerét alkalmazták:

2. táblázat

*Magyarország és a szomszédos államok alá tartozó területek
népességének száma 1784/1787-ben*

Ország	Népesség száma
Magyarország	2681 595
Ausztria	182 963
Csehszlovákia (ma: Szlovákia)	1926 703
Jugoszlávia	1016 166
Lengyelország	21 582
Románia	2489 530
Szovjetunió (ma: Ukrajna)	206 941

Forrás: Danyi – Dezső, 1960. 29.

„A' nemzetiségi rovatban minden belföldi személynél föl kell jegyezni a' nemzetiséget, akár tartozzék ahoz a' helységben a' többség akár nem. A' nemzetiség beigtatásánál alapul szolgál nagykorúaknál *saját előadásuk*, kiskorúaknál szüleiék nemzetisége. A' kitétel csak egyetlen szóval történik p. o. ruthén, román.”¹⁴

A porosz egyesítési tervek miatti osztrák fegyverkezés következtében a népszámlálást azonban ebben az évben nem lehetett elvégezni, és csak 1851-ben, sok nehézség árán fejezték be. Nem meglepő, hogy a korabeli szakértők szerint is a szervezetlenség, a nem kellő előkészítés miatt az adatok nem lehettek megbízhatók, becslések szerint a lakosság legalább 5–6 százaléka hiányzott.

A sikertelennek titulált 1850. évi népszámlálás után nemsokára újabb censust rendeltek el 1853-ban, már a Bach-korszakban. A népszámlálást 1857-re tűzték ki, és a belügyminiszteri rendelet szerint a „legfőbb cél: a teljességet összekötni a pontossággal, a kihagyásokat éppen úgy el kell kerülni, mint a kettős számlálásokat”.¹⁵ E népszámlálás során külön nem tértek ki a nemzetiségi vonatkozásokra, azonban a népszámlálási kötetekben, az 1850-es adatokra építve, illetve a népmozgalmi

eddigyi összeírásnak hiányai, a' mennyiben ennek átalában helye volt, elhárítassanak, 's az 1849-ki marczius 4-ről kelt birodalmi alkotmánynál fogva lassanként életbe léptetendő intézkedések mindinkább biztosb és kielégítőbb alapot nyerjenek.” *Körrendelet a' polgári ügyekben teljhatalmú császári biztostól, 1850-ki april 24-dikéről, minden ministeri biztos és kerületi főispánhoz, mellynél fogva a' magyar koronaországban uj 's tökéletes népszámlálás rendeltetik.* In: Magyarkoronaországot illető országos törvény- és kormánylap. X. Darab, Kiadatott és elküldetett 1850. május 8-án.

¹⁴ Útmutató, 9. §. In: Körrendelet, 1980.

¹⁵ Belügyminisztérium 8272. sz. rendelet, idézi: Dányi, 1993. 9.

adatokat figyelembe véve mégis közöltek nemzetiségi statisztikákat is (ld. 3. és 4. táblázat). Ezeket az adatokat már a korabeli statisztikusok (például Fényes Elek¹⁶) is bírálták, mondván, hogy az 1851–1857 közötti népmozgalmi statisztikákban a nemzetiségek száma nem derülhet ki, mivel ezekben nem jegyezték fel a nemzetiségi hovatartozást. Így az 1857-es adatok is merő feltételezésekre épülnek. Megjegyzendő, hogy Fényes Elek saját, az istentiszteletek nyelvhasználatra épülő becsléseket is közzétett 1867-ben,¹⁷ azonban azokat sem tekinthetjük teljesen pontosoknak, többek között azért sem, mert nem derült ki, hogy bizonyos nemzetiségeket (zsidók, cigányok, bolgárok, lengyelek, olaszok stb.) hova sorolt.¹⁸

3. táblázat

A honos népesség nemzetiségek szerint 1850-ben

Nemzetiség	Összesen	Öt kerület	Szerb Vajdaság, Temesi Bánság	Katonai Határőrvidék	Erdély	Horvát-Szlavónország
Magyar	4 542 688	3 749 662	241 594	4 935	535 888	10 609
Német	1 420 948	334 350	340 149	37 825	192 438	16 186
Szlovák	1 701 788	1 656 311	28 070	9 740	3 743	3 924
Román	2 278 724	538 373	398 094	115 258	1 226 998	1
Szerb	864 746	20 994	333 189	292 070		218 493
Horvát	1 188 606	82 003	2 699	512 500		591 404
Vend	53 849	49 116				4 733
Rutén	355 419	347 734	7 276			409
Zsidó	343 554	323 564		579	15 570	3 841
Cigány	140 092	47 609	12 121		78 906	1 456
Illír	6 928	6 928				
Cseh	1 539	1 539				
Olasz	1 340	355	59			926
Lengyel	581	242	144			195
Bulgár	22 467		22 267		200	
Egyéb	22 569	371	13 335	631	8 167	65
Összesen	12 945 838	7 659 151 (7 159 151)*	1 398 997	973 538	2 061 910	852 242

Forrás: Dányi, 1993. 61.

* Vélhetően valamelyik érték elírása miatt az összesített adatok kis mértékben eltérnek a cellánkénti összegzéshez képest

¹⁶ Fényes Elek (1807–1876) magyar statisztikus, földrajzi és honismereti író, az MTA tagja volt. A szabadságharc közben megbízták az Országos Statisztikai Hivatal létrehozásával, amely rövid ideig működött is.

¹⁷ Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Eggenberger Ferdinánd, M. Akad. Könyvtárusnál, Pesten, 1867. 11.

¹⁸ Dányi, 1993. 64–66.

4. táblázat

A honos népesség nemzetiségek szerint 1857-ben

Nemzeti- ség	Összesen	Öt kerület	Szerb Vajdaság, Temesi Bánság	Katonai Határőrvidék	Erdély	Horvát- Szlavón- ország
Magyar	4 869 234	4 015 696	2 677 706	4 900	569 742	11 190
Német	1 484 260	858 168	368 168	38 400	202 114	17 410
Szlovák	1 631 732	1 591 782	24 600	9 820	2 340	3 190
Román	2 416 874	565 521	422 815	140 826	1 287 712	
Szerb	993 816	71 056	380 699	324 385		217 676
Horvát	1 198 964	66 040		540 992		591 932
Szlovén	54 779	52 039				2 740
Rutén	424 263	421 313	2 400		550	
Zsidó	412 702	365 171	23 203	404	18 792	5 132
Cigány	143 150	46 040	12 950	20	82 480	1 660
Egyéb	33 094	1 645	23 564	2 325	9 974	506
Összesen	13 667 868 (13 662 868)*	8 054 471	1 526 105	1 062 072	2 173 704	851 516 (851 436)*

Forrás: Dányi, 1993. 66.

* Vélhetően valamelyik érték elírása miatt az összesített adatok kis mértékben eltérnek a cellánkénti összegzéshez képest

1867-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban létrehozta egy statisztikai szakosztályt, amelynek vezetésére Keleti Károlyt kérték fel. Keleti rögtön hozzálátott, hogy elősegítse egy új népszámlálás lebonyolítását, és már a szintén újonnan megalakult Országos Statisztikai Tanács első ülésén előterjesztette javaslatát 1867 nyarán. A minisztérium szerette volna már 1867-ben megszervezni, de időközben belátták, a felkészülésre hosszabb idő kell, és először 1868 vége, majd pedig 1869. december végére tolódott. Témánk szempontjából fontos azt tudni, hogy noha Keleti javaslataiban szerepelt a nemzetiségi adatgyűjtés is,¹⁹ politikai okokból, és azért, mert az osztrák népszámlálásban nem szerepel e témakör, elvetették.²⁰

Keleti számára kulcsfontosságú volt, hogy a nemzetiségekről is rendelkezünk adatokkal, és ezt minden vonatkozó javaslatában és előadásában szóvá is tette. A nemzetiség meghatározása kapcsán azonban figyelmeztetett arra is, hogy ezek az

¹⁹ Ld. pl. itt is: Keleti Károly: *A népszámlálás*. Ministerium Statistikai Osztálya, Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1869. 45.

²⁰ Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. Rész (1869–1910). Budapest: KSH 1983. 5.

adatok csak elviekben lehetnek „megtámadhatatlan helyességűek”, ugyanakkor számára a nemzetiség legfontosabb ismérve a nyelv, amelyet a nemzetiséggel együtt az alanyok szabad akaratukból vallhatnak meg: ez mutatkozik a legjárhatóbb útnak.

„A nemzetiség szintugy közmívelődési mint politikai szempontból egyaránt fontos tudnivaló, melyre nézve csakis a népszámlálás adhat hiteles felvilágosítást. Adhat – mondom – mert megtámadhatatlan helyességű adatokra itt is alig számolhatunk. A nemzetiség fogalma nemcsak a mivel emberre nézve nehezen határozható meg, mert a politikai nemzetiségnek például, más értelme van, mint a nyelvbeli nemzetiségnek; hanem a tudatlanra a kevésbé értelmesre nézve éppen alig megoldható kérdés. (...) Mégis alig találkoznék más mód, mely egyuttal az igazságossággal is megegyezik, mint kinek-kinek szabadságára hagyni, hogy mondja be maga, mely nemzetiséghez tartozónak vallja magát, mire legcélszerűbbnek látszik a nyelv és nemzetiség fogalmait együttesen bizni az illetők saját elhatározására.”²¹

Keleti ugyanezt képviselte nemzetközi fórumokon is, és ennek ékes bizonyítéka az is, hogy az 1872-ben Szentpétervárott szervezett 8. nemzetközi statisztikai kongresszuson el is fogadták módszertani javaslatát. Megjegyzendő az is, hogy itt a nemzetiségi adatfelvétel a nemzetközi statisztikai ajánlásban a „lényeges”, azaz minden államra nézve kötelező témakörök közé tartozott,²² ez azonban korábban sem volt így, illetve a jelenben sincs így. Keleti tehát ugyan elismerte, hogy a nemzetiséget nehéz objektívan mérni, de azt is megjegyezte, azáltal, hogy valamit nehéz mérni, az nem jelenti még azt, hogy ne is tegyünk kísérletet adatolására. Állítása szerint a magyarok számára mondhatni mindig is kulcskérdés volt a „hányan vagyunk kérdése”, és a nemzetiség kvázi objektív mérőszámának az anyanyelvet és a beszélt nyelvet tekintette.

*„Szerintem a nemzetiség semmi egyéb benső érzelmenél, hasonló a valláshoz, rokon a hazaszeretettel, melyet mindenki ápol keblében, de mint hazát szabadon is választhat (...) De valamint vallásfelekezetet legtöbb esetben átöröklünk s csak igen-igen ritka esetekben választjuk azt önmagunk, a nemzetiségnél is a nyelv többnyire átöröklött, ugynevezett anyanyelv, habár itt a későbbi változás gyakoribb, egész országra nézve azonban lassúbb is, minél fogva a rendszerint beszélt nyelv, a francziák szerint lingua parlé is tekintetbe veendő.”*²³

²¹ Keleti Károly, 1869. 20.

²² Keleti Károly – Hunfalvy János: *Jelentés az 1872. Augusztus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus Tanácsmányai- és Határozatairól*. Pest: Aetheneum Nyomda, 1873. 23.

²³ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Budapest: Ráth Mór Kiadó, 1873. 69.

A már említett minisztériumi statisztikai főosztály 1871-ben Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal néven átalakult önálló intézménnyé, amelynek vezetésére szintén Keleti Károlyt nevezték ki. Az 1880-as népszámlálást tehát egy nagyobb adminisztratív befolyással is bíró intézmény koordinálta, amely munkatársainak egy része már jelentős tapasztalatokat is szerzett az 1869. évi összeírás és utómunkálatai során. Mindezt mondhatni további hazai és nemzetközi történés is erősítette. Egyrészt fontos megemlíteni belpolitikai szinten, hogy az országgyűlés 1874-ben elfogadta az első statisztikai törvényt, amely még nagyobb súlyt adott a hivatalnak és magának az összeírásnak is, másrészt nemzetközi szinten a már tárgyalta, 1872. évi nemzetközi statisztikai kongresszust említhetjük. Ennek ajánlásait Magyarország is elfogadta, és beépítette a soron következő népszámlálásba, ám a legfontosabb változás éppen témánkat érinti: lehetővé vált a népesség nemzetiségi és/vagy nyelvi összeírása is.

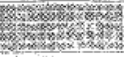
Népszámlálás.

elromlva az 1880. LII. törvényszék által.

I. minta.

Számláló lap
főfiak számára.

Járás:
Község:
Pozsita (telep stb.):
Házszám:

Kérdés	Válasz
1. Mi a vezeté- és keresztnév?	
2. Mikor született?	év hó nap
3. Hol született? (mely ország, megye, községben?)	
4. Hová való honosság vagy illetőség? (mely ország, megye, községben?)	
5. Mi a vallása, hitfelekezete?	
6. Milyen anyanyelve? (munkivül mely hazai nyelvet beszél még?)	
7. Mi a családi állapota? (nőtlen; nő; özvegy; törvényesen elvált-e?)	
8. Mi a foglalkozása vagy keresete? (földműves, iparos, kereskedő, hivatalnok, házaan, hadiiparvez vagy honvéde?) vagy-e mellékeresete és milyen?	
9. Milyen foglalkozási viszonyban van? (földműves, házaanbeli, önálló kereskedő vagy mester, legény, más, megismerem, család-e stb.)	
10. Tud-e írni, olvasni?	
11. Beteg-e? (hány nap, hét, hónap óta?)	

legyzet:

1. ábra. Az 1880. évi népszámlálás íve

A népszámlálási ívek 6. pontjában az anyanyelvet tudakolják, de ezen kívül lehetővé vált annak rögzítése is, hogy ezen kívül milyen „hazai” nyelveket beszél még. Az Útmutatóban így pontosították ezt: „A 6-ik rovatba az illető *anya-nyelve* irandó be. Mindenki oly nyelvűnek irandó be, a minőnek *vallja magát*, és ebbéli, határozottan teendő nyilatkozatára *semmiféle befolyást* sem szabad a számláló ügynöknek gyakorolni.”

Megjegyzendő továbbá, hogy a „Beszélni nem tudók” anyanyelvét utólag számolták ki az anyanyelvek közti megoszlás alapján. Az Útmutató szerint a nyelvtudás az anyanyelven kívül beszélt más hazai nyelvekre vonatkozott, de a gyakorlatban a „külföldi” nyelveket is összeírták. Mivel módszertani szempontból is lényeges, illetve az összeírás eredményeit is befolyásolhatta, megjegyezzük azt is, hogy a számláló ügynök olyan helyi „értelmiségi” (tiszt, altiszt, kereskedő, pap, kereskedő, ügyvéd stb.) kellett, hogy legyen, aki lehetőleg magyarul is beszélt az illető vidék nyelvén kívül.

Az egyes népszámlálások eljárása során azonban továbbra is voltak feszültségek a dualizmus korában: 1890-ben például Magyarország továbbra is az anyanyelvet és a beszélt nyelvet tudakolta, míg az osztrák fél az ún. társalgási nyelvet vette számításba, és a magyar nyelv csak Bukovinában számított az osztrákok szerint társalgási nyelvnek.²⁴

Az 1880. évi népszámláláskor az anyanyelvre és nyelvismeretre kiterjedően bevezetett kettős kérdésrendszer gyakorlatilag 1930-ig változatlan maradt, és csak 1941-ben és az azután következő népszámlálásokkor kérdeztek rá a nemzetiségre is. A közel tízévente megismételt censusok során mindazonáltal folyamatosan voltak eltérések. 1890-ben és 1900-ban például az anyanyelvi alaptáblákhoz képest korcsoportokkal, vallásfelekezettel, alapműveltséggel stb. kiegészített táblákat is közöltek, de ezek „magyar centrikusak” voltak, azaz csak a magyarok nyelvismeretéről, illetve a nem magyarok magyarul tudásáról számoltak be.²⁵ 1900-ban azonban árnyaltabb lett az anyanyelv útmutatóban szereplő definiálása is: „*Anyanyelv gyanánt a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magáénak vall és amelyet a legtökéletesebben beszél.*” Az anyanyelv nem mindig „esik össze” a gyermekkorban az anyjától elsajátított nyelvvél, és az útmutató szerint a még beszélni nem tudóknál, némáknál a családi nyelvet kellett beírni, és anyanyelvként csak élő nyelvet lehetett bejegyezni, azaz a „latin, zsidó és héber nyelv nem mutatható ki”. Megjegyzendő még, hogy 1900-ban a délszlávok tagolása valamivel részletesebb volt, mint az 1890. évi, ugyanis ezúttal kitért a bunyevácok, sokácok, dalmátok és illírek együttes számát is.

Az 1910-es számlálólap nem sokban tér el a korábbi évtizedekben használt ívektől, és a nyelvi kérdések is közel hasonló módon szerepeltek itt. Árnyalatnyi

²⁴ Thirring, 1983. 47.

²⁵ Thirring, 1983.. 54. és 82.

különbségek viszont vannak, hiszen a beszélt nyelv vonatkozásában már megengedőbb, és ugyan most sem engedték a héber és zsidó nyelvek rögzítését, de elhagyták a korábban még szereplő latin nyelvet is:

A vármegye és község (j. vagy r.
város) megnevezése:

SZÁMLÁLÓLAP.

Kitöltendő az 1910. évi VIII.
törvényczikk alapján

minden jelenlevő egyénről,
tekintet nélkül a nemre és korra, tehát
a csecsemőről is.

Városrész,

kerület:

Utca, út, tér

és házszám:

Pusztá, telep,

tanya, stb.:

A 3., 5.-é, 9., 10., 11., 14. és 18.—25. kérdésekre a megfelelő dalt szedési szó (szavak) aláhúzásával kell válaszolni.

Kérdés	Felelet
1. Vezeték- és keresztnéve? (Családi és utónéve)	
2. Születésének éve, hónapja, és napja?	 év, hó, nap.
3. Neme és családi állapota?	 férfi (fiú), — nő (leány), nőtlen (hajadon), — házas, — özvegy, — törvényesen elvált,
4. Gyermekének száma? (Csak ház, özvegy és elvált egyéneknél.)	összesen született:; ebből életben van
5. Foglalkozás, kereset, hivatal, állás? a) a foglalkozási ág teljes megnevezése (nap- számosoknál a keresetig, nyugdíjkorlatnál a minőségnek a korábbi állásnak és foglal- kozásnak is kiutalásával.) b) a foglalkozás viszony megjelölése (hogyan dolgozik-e vagy tisztviselő, segéd, tanács- munkás, családi kisegítő, cseléd, szolga stb.) c) ha önálló iparos vagy önálló kereskedő:	saját üzlete (műhelye, gyára, boltja) van; — csak háziiparos; idegen üzlet részére otthon dolgozik; — házaló; — ágygynök; csak a megrendelőt lakásán dolgozik; — piactól drús (kötő).
6. Ha mint tisztviselő, segéd stb. alkalmazva van vagy alkalmazva szokott lenni:	neve (cézje)? foglalkozása (vállalati)? székhelye? év, hónap, nap óta. év, hónap, nap óta.
7. Van-e valami állandóan vagy az év egy részében rendszerint üzött mellékfoglal- kozása? (A felelet éppoly teljes legyen, mint az 5. a), b) és c) s a 6. a) kérdéseknél.)	
8. Ha semmi foglalkozása nincs, vagy csak mellékes vagy olyan van, mely keresetet nem ad (tanuló, háziartásbeli nő): ki az eltartója (atyja, férje stb.) és mi annak foglalkozása?	
9. Van-e háza, földje, földbérlete vagy részes földje? (A feleletnek és családtagoknak a férjfel, család- fővel közös ház- és földbirtokait csak a férj, illetőleg családfelelő lapján kell kimutatni a más közsegekben, sőt a külföldön levő ház- és földbir- tokot is tekintetbe kell venni.)	háza van, — háza nincs, — földje nincs, földtulajdonos (..... kat. hold, □-öl), földbérlet (..... kat. hold, □-öl), részes (feles, harmados) földje van (..... kat. hold, □-öl).
10. Műveltsége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	legalább a középiskola 8., — 6., — 4., — osztályát végezte vagy ezzel egyenlő fokú intézetet; 4 elemi, — 6 elemi osztályt végzett; ír-olvas, — csak olvas, — sem ír, sem olvas.
11. Vallása? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	r. kath., — g. kath., — reform., — ágostai hitv. ev., — g. hel., — unitárius, — izr., — vagy:
12. Anyanyelve (az a nyelv, a melyet magának volk- és legjobban és legzesebben beszél)?	
13. Anyanyelvén kívül mely más nyelve- ken beszél még?	
14. Állampolgársága, illetősége? (Lásd az utasítás megfelelő pontját.)	magyarorsz. — horv.-szlav. magyar állampolgár — boszniai; osztrák (..... koronatarl.); egyéb külföldi:

2. ábra. Az 1910. évi népszámlálás számlálólapja

„*Anyanyelv* gyanánt minden befolyástól mentes, a valósághoz híven, mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet *az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél.* (...) előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint anyjáié, különösen, ha a gyermek kisdédóvodában, iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezés által vagy annak következtében, hogy szülői különböző anyanyelvek, az anyjától különböző, más nyelvet sajátított el. (...) *anyanyelv gyanánt mindig csak egy nyelvet szabad kimutatni*, az egy nyelven kívül esetleg beszélt egyéb nyelveket a 13. rovatba kell bejegyezni. *Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be*, ennél fogva a *zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki.* Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknek tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni. *Ami az anyanyelven kívül beszélt egyéb nyelveket illeti*, ezek kitüntetéséhez nem okvetlenül szükséges, hogy valaki az illető nyelvet kifogástalan nyelvtani tökélytelenséggel bírja, hanem *elégleges, ha azon nyelven életviszonyainak megfelelően másokat megérteni, és magát másokkal megértetni képes*”.

Összegző kitekintés

Tanulmányunk kerete nem teszi lehetővé, hogy a többi (1920., 1930., 1941., 1949., 1960., 1970., 1980, 1990, 2001., 2011., 2022. évi) magyarországi népszámlálás megalapozását is részletesebben ismertessük. Mindazonáltal felvázoljuk az 1900 utáni anyanyelvi idősoros adatokat. (ld. 5. táblázat), hiszen ezekből egyértelműen kiviláglik egy sajátos ellenmondás. Miközben a Monarchia időszakában a létező többnemzetiségű társadalmi valóságot igyekeztek az akkori magyar hatóságok – az osztrákok ellenkezésére is – statisztikailag lefedni, addig manapság inkább annak vagyunk szemtanúi, hogy az I. és II. világháború körüli, majd pedig az államszocializmus évtizedeinek hatására egy sokkal homogénebb társadalmi világot igyekeznek a censusok során legalábbis etnikailag színesebben láttatni.

Ha az anyanyelvi szerinti megoszlásokat vizsgáljuk, és csak a jelenlegi Magyarország területére, és azon belül az elismert nemzetiségi csoportokra²⁶ koncentrálnunk, láthatjuk, hogy minden 21. századi erőfeszítés ellenére, az utóbbi három census során az ország lakosságának alig egy-másfél százaléka vallott valamilyen nemzetiségi anyanyelvet. Igaz, nem csak nyelvben él egy nemzet(iség), és ha a nemzetiségi, szubjektív kötődést is vizsgáljuk, a jelenlegi Magyarországon,

²⁶ A jelenleg 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól szóló törvény 13 elismert nemzetiségről beszél (roma, német, szlovák, ukrán, ruszin, román, szerb, horvát, szlovén, lengyel, görög, bolgár, örmény). Érdekességgépen megjegyzendő, hogy ezeket az etnikai csoportokat korábban – az 1993. évi törvénnyel összhangban – kisebbségnek nevezték, ma nemzetiségeknek.

5. táblázat.

Anyanyelv szerinti megoszlás (Magyarország mai területén, jelenleg elismert magyarországi nemzetiségek, 1900–2022)

	1900	1910	1920	1930	1941	1970	1980	1990	2001	2011	2022
Bolgár				2 816		..	..	1 370	1 299	2 899	2 536
Cigány	5 662	9 799	6 989	7 841	18 640	34 692	27 915	48 072	48 438	54 339	23 192
Görög				82		..	..	1 640	1 921	1 872	1 761
Horvát	68 161	62 018	58 931	47 332	37 885	21 855	20 484	17 577	14 326	13 716	8 232
Lengyel				5 161		..	..	3 788	2 580	3 049	3 398
Német	604 751	553 179	550 062	477 153	475 491	33 653	31 231	37 511	33 774	38 248	28 473
Örmény				122		..	..	37	294	444	676
Román	26 975	28 491	23 695	16 221	14 142	12 356	10 141	8 730	8 482	13 886	11 186
Ruszin				996		..	..	..	1 113	999	1 981
Szerb	24 254	26 248	17 132	7 031	5 442	11 177	3 426	2 953	3 388	3 708	4 249
Szlovák	192 227	165 317	141 877	104 786	74 877	21 086	16 054	12 745	11 817	9 888	10 123
Szlovén	7 922	6 915	6 087	5 464	4 816	3 791	3 142	2 627	3 180	1 723	1 541
Ukrán				..		..	..	674	4 885	3 384	15 315
ÖSSZ.				..		..	..	..	135 497	148 155	112 014*

* Megjegyzés: mivel egy személy két anyanyelvet is megjelölhetett, e szám alacsonyabb, mint a cellánkénti összesítés (112 663)

a többes kötődések elismerése okán a nemzetiségi önbevallásra épülő etnikai sokszínűség „mértéke” már eléri a 4-5 százalékot is. (Lásd a 6. táblázatot.)

6. táblázat

Nemzetiség szerinti megoszlás (Magyarország mai területén, jelenleg elismert magyarországi nemzetiségek, 1900–2022)

	1980	1990	2001	2011	2022
Bolgár	..	..	1 358	3 556	3 770
Cigány (Romani, Beás)	6 404	142 683	189 984	308 957	200 306
Görög	..	..	2 509	3 916	4 773
Horvát	13 895	13 570	15 597	23 561	19 099
Lengyel	..	..	2 962	5 730	5 602
Német	11 310	30 824	62 105	131 951	98 402
Örmény	..	..	620	3 293	3 242
Román	8 874	10 740	7 995	26 345	18 195
Ruszin	..	..	1 098	3 323	5 162
Szerb	2 805	2 905	3 816	7 210	8 035
Szlovák	9 101	10 459	17 693	29 647	25 534
Szlovén	1 731	1 930	3 025	2 385	2 984
Ukrán	..	..	5 070	5 633	19 064
Hazai nemzetiségek együtt	..	..	313 832	555 507	410 302*

* Megjegyzés: mivel egy személy két nemzetiséget is megjelölhetett, e szám alacsonyabb, mint a céllánkénti összesítés (414 168)

E rövid, a modern magyar népszámlálások első néhány fontos lépését dokumentálni hivatott írásunkból is visszaköszön az, hogy az etnikai adatgyűjtés a nemzetállami törekvések egyik eszköze, hiszen ezáltal lehet úgy láttatni a valóságot, ahogy azt bizonyos „nemzeti” érdekek megkívánják. Jelenleg úgy tűnik, Magyarország a modern népszámlálási gyakorlatokból következően „öröklött” egyfajta sokszínűséget, de a 19–20. századforduló környéki kivándorlás, a holokauszt, valamint a II. világháború kitelepítésekkel és lakosságcserékkel fémjelzett erőszakos és a szelídebb, asszimilációval társuló nemzetállami homogenizáció oly erős volt, hogy mintegy 150 éves távlatban a társadalom reális multietnicitása valójában viszszaszorult.²⁷ Kérdés azonban, hogy ezt a kulturális-nemzetiségi hagyományt, az ezt dokumentálni hivatott hivatalos összeírásokat az online, elektronikus adminisztratív regiszterek elterjedésével és népszámlálási célú összekapcsolásával meg tudja-e őrizni az ország.

²⁷ Az etnikai kérdés a mai Magyarországon jobbra a romák/cigányok társadalmi helyzetére utal – de erre ezúttal nincs módunk kitérni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánszki Hajnalka: Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák. <http://www.olvass-sokat.hu/leveltar/?q=content/n%C3%A9p%C3%B6ssze%C3%ADr%C3%A1sok-n%C3%A9psz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%A1sok-%C3%A9s-statisztik%C3%A1k>
- Bryan, Thomas: Basic Sources of Statistics. In: Siegel, J. S. – Swanson, D. A. (eds.) *The Methods and Materials of Demography. Second Edition.* Elsevier Academic Press, 2004. 9–42.
- Bryan 2004, Dudley – Leon 2010: *Population and Society* Cambridge University Press Ez itt sincs jól, hiányos
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* Budapest: KSH, 1960
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* Budapest: KSH, 1960
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest: KSH, 1993.
- Encyclopedia Britannica, ld. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/102022/census/1222/Modern-census-procedure>
- Fényes Elek: *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.* Eggenberger Ferdinánd, M. Akad. Könyvárusnál, Pesten, 1867.
- Keleti Károly – Hunfalvy János: *Jelentés az 1872. Augustus havában Szent-Pétervárott tartott VIII. Nemzetközi Statistikai Kongresszus Tanácsozmányai- és Határozatairól.* Pest: Aetheneum Nyomda, 1873.
- Keleti Károly: *A népszámlálás.* Ministerium Statistikai Osztálya, Kiadja Ráth Mór, Budapest, 1869.
- Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából.* Ráth Mór Kiadó, Buda-Pest, 1873.
- Mózes IV. Könyve 1. (A fegyves alá való férfiak száma) és 26. (A nép új megszámlálása az ország felosztása végett).
- Pallas Nagy Lexikon: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/103/pc010367.html#7>
- Poston, D. – Bouvier, L.: *Population and Society.* Cambridge University Press, 2010.
- Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői.* I. Rész (1869–2010). Budapest: KSH 1983.
- Tóth Pál Péter: *Népességfogyás és vándorlás.* Budapest: Lucidus, 2014.